

ОЛІЙНИК А. Ю.,
кандидат юридичних наук,
професор
(Київський національний університет
технологій та дизайну)

УДК 342.7

ПОНЯТТЯ «ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ»

У статті досліджується поняття «забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні». Аналізуються праці різних авторів щодо забезпечення конституційних свобод. Пропонується авторське визначення забезпечення конституційних свобод в Україні. Надано висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційні свободи, забезпечення конституційних свобод, ознаки конституційних свобод, охорона конституційних свобод, захист конституційних свобод, поновлення порушених конституційних свобод.

В статье исследуется понятие «обеспечение конституционных свобод человека и гражданина» в Украине. Анализируются труды разных авторов относительно обеспечения конституционных свобод. Предлагается авторское определение обеспечения конституционных свобод в Украине. Даются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционные свободы, обеспечения конституционных свобод, признака конституционных свобод, охрана конституционных свобод, защита конституционных свобод, возобновления нарушенных конституционных свобод.

In the article the concept of providing of constitutional freedoms of man and citizen is investigated in Ukraine. Labours of different authors are analysed in relation to providing of constitutional freedoms. Authorial determination of providing of constitutional freedoms is offered in Ukraine. Conclusions and recommendations are given.

Key words: constitutional freedoms, providing of constitutional freedoms, sign of constitutional freedoms, guard of constitutional freedoms, defence of constitutional freedoms, proceeding in broken constitutional freedoms.

Вступ. Проблема забезпечення конституційних прав людини і громадянина, поняття, його зміст і види постійно перебувають у полі зору науковців. Різновидами конституційних прав є конституційні свободи. Характеристика забезпечення конституційних свобод має важливе теоретичне і практичне значення для науки конституційного права.

Проблема висвітлюється різними авторами. Серед них В.Б. Авер'янов, М.М. Алмаші, В.О. Боняк, В.В. Букач, О.Б. Горова, В.О. Демиденко, О.В. Домбровська, П.М. Рабінович. Основні права і свободи досліджуються в Україні разом і окремо. Забезпечення конституційних свободи потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття «забезпечення конституційних свобод людини і громадянина» в Україні.

Відповідно до мети, задачами дослідження є: а) аналіз праць авторів щодо забезпечення конституційних свобод людини і громадянина; б) формулювання поняття «конституційні свободи людини і громадянина»; в) надання висновків і рекомендацій.

Результати дослідження. Свобода людини є її юридичною можливістю діяти відповідно до своїх бажань і на власний розсуд, якщо це не шкодить правам і свободам інших людей. У повсякденному житті конституційні свободи не реалізуються повною мірою, тому існує нагальна потреба в їх забезпеченні. Дійсна правова свобода є юридичною можливістю робити все, що подобається людині, але без шкоди свободі і правам інших людей. Завдання права полягає в тому, щоб свободу всіх людей увести в розумні справедливі юридичні межі. Проблема забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина досліджується в Україні на загальнотеоретичному, конституційному та іншому галузевому рівнях. На загальнотеоретичному рівні термін «забезпечити» тлумачать: а) як створення чи надання певних матеріальних і нематеріальних можливостей для здійснення чого-небудь; б) охорона можливостей від небезпеки; в) гарантування таких можливостей [1]. К.Г. Волинка під забезпеченням прав і свобод особи розуміє повагу, дотримання, визнання, гарантування, охорону і захист. На її думку, це спеціальна діяльність із надання правам і свободам реального, невід'ємного і непорушного характеру, що передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною і максимально ефективною, охорона запобігає найменшій можливості їх порушення, а захист від скоєного правопорушення сприяє відновленню порушених прав і притягненню винних осіб до відповідальності [2, с. 265]. Існує широке розуміння поняття «захист прав і свобод особистості». Наприклад, М.М. Алмаші, визначаючи поняття «захист прав національних меншин в Україні», говорить про систему принципів, норм, інститутів та заходів, спрямованих на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню і відновлення порушених прав національних меншин. На його думку, такий захист включає дві частини (захист в Україні за внутрішньодержавним правом та захист за міжнародним правом) і об'єднує інституційну та нормативну систему захисту [3, с. 5]. Отже, таке розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права. Цим пояснюється висновок про те, що загальнотеоретичне розуміння забезпечення прав і свобод особи характеризується такими ознаками: а) діяльність органів держави, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян; б) спрямована на дотримання, визнання, гарантування, охорону і захист прав і свобод, їх реалізацію; в) захист порушеного права сприяє його відновленню і притягненню винних осіб до відповідальності.

На конституційному рівні дослідження забезпечення прав і свобод людини і громадянина розглядається як загальний конституційний принцип і обов'язок держави, як реалізація окремих груп конституційних прав або ж окремих прав та свобод. Так, П.М. Рабінович та І.М. Панкевич доходять висновку про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є поняттями нетотожними. Утвердження прав людини може здійснюватися різними шляхами та засобами: проголошенням в деклараціях, заявах, закріпленням прав людини у Конституції України, інших законодавчих актах, участю у підготовці та прийнятті міжнародних документів із прав людини, приєднання до міжнародних договорів, їх ратифікацією. Забезпечення прав і свобод людини – це створення умов, необхідних для здійснення прав людини, яке включає такі елементи (напрями) державної діяльності, як сприяння реалізації прав людини, охорона прав людини, захист прав і свобод людини [4]. В.О. Демиденко під забезпеченням прав і свобод людини і громадянина розуміє головний обов'язок української держави із цілеспрямованої діяльності щодо сприяння реалізації прав і свобод людини та громадянина, їх охороні і захисту [5, с. 9]. О.В. Домбровська під забезпеченням конституційного права людини і громадянина на життя розуміє діяльність зі створення сприятливих умов, охорони та захисту названого права [6, с. 13]. В.О. Демиденко, досліджуючи утвердження і забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина в діяльності міліції, визначає, що утвердження прав і свобод людини – це діяльність держави, спрямована на визнання певних можливостей людини, які необхідні для її нормального існування й розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства. Ця діяльність може здійснюватися різними шляхами і засобами: закріпленням прав і свобод людини у Конституції, законах, інших нормативно-правових актах, участю у підготовці і

прийнятті міжнародних документів із прав людини, приєднання до міжнародних договорів, їх ратифікацією, виголошенням прав і свобод людини у різного роду документах (деклараціях, заявах, зверненнях тощо). Забезпечення прав і свобод людини – це діяльність держави, що має за завдання сприяння в реалізації прав і свобод людини шляхом позитивного впливу на формування загально-соціальних гарантій (економічних, політичних, духовно-ідеологічних) і спеціальних юридичних гарантій, що передбачають охорону і захист прав та свобод людини [5]. Не всі автори однаково розуміють поняття «охорона конституційних прав і свобод особи». Наприклад, В.О. Демиденко зазначає, що охорона прав і свобод людини й громадянина здійснюється шляхом вживання заходів, спрямованих на: а) профілактику порушень прав і свобод (загальну і індивідуальну); б) захист прав і свобод (відновлення порушеного правомірного стану та притягнення винних до юридичної відповідальності) [5]. Отже, в охорону прав і свобод В.О. Демиденко включає і створення сприятливих умов для забезпечення суб'єктивного права шляхом загальної і індивідуальної профілактики. Захист, на його думку, включає поновлення права та притягнення винних до відповідальності. Л.О. Красавчикова розглядає охорону як регулятивну, забезпечувальну і захисну функцію, тобто захист у неї виступає як вид охорони [7, с. 8]. З.В. Ромовська поняття «правовий захист» і «правова охорона» не отожднює. Вона вважає, що захист прав і свобод особистості є засобом їх правової охорони. Правовий захист є заходом державного примусу, що припиняє правопорушення, усуває наслідки та поновлює порушене право [8, с. 59–60]. Отже, З.В. Ромовська в поняття «захист» включає обмеження, відновлення порушеного права, відшкодування спричинених збитків. Т.І. Пашук під державним юридичним захистом права людини розуміє правозастосовну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або на попередження чи припинення його порушення [9, с. 10]. Критерієм розмежування правоохоронної і правозахисної діяльності він вважає юрисдикційну діяльність. На його думку, правоохоронна діяльність здійснюється без процедури вирішення правового спору і спрямована на попередження порушення права людини. Правозахисна ж діяльність здійснюється в процесі юрисдикційної діяльності, результатом якої є застосування будь-якого різновиду державного примусу, зокрема заходів відновлення, заходів юридичної відповідальності, заходів припинення, заходів попередження [9]. Отже, можна дійти висновку, що Т.І. Пашук допускає здійснення правоохоронної діяльності без юридичних процедур, урегульованих нормами права.

На нашу думку, це не відповідає конституційним вимогам щодо діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які зобов'язані діяти лише на підставі та в межах повноважень і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України). Будь-яке порушення з боку державних та самоврядних органів і їх посадових осіб такої вимоги тягне за собою вихід за межі режиму конституційної законності. В.В. Букач визначає забезпечення конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина як діяльність відповідних органів і їх посадових осіб, що створюють необхідні умови для перетворення соціальних благ на практичну життєдіяльність конкретної особистості з метою профілактики і попередження правопорушення. У разі порушення суб'єктивного права ці умови спрямовані на припинення порушення, а якщо право вже порушено, – на відтворення порушеного права [10]. О.Б. Горова визначала діяльність міліції із забезпечення конституційних громадянських прав і свобод як створення умов для їх реалізації та саму їх реалізацію, охорону і захист прав і свобод від правопорушень та участь у відновленні порушеного права [11, с. 7]. Забезпечення конституційних екологічних прав та свобод, на думку С.Г. Грицкевича, є створенням умов для дійсної реалізації громадянами своїх екологічних прав, їх безпосередньою реалізацією, профілактикою правопорушень, що посягають на конституційні екологічні права і свободи, охороною і захистом зазначених прав та їх відтворенням у випадках порушення [12, с. 6]. Л.А. Івершенко визначає забезпечення органами внутрішніх справ конституційного права людини і громадянина на приватну власність в Україні як їхню діяльність, спрямовану на створення сприятливих

умов, охорону і захист названого конституційного права. Заходи, які використовуються органами внутрішніх справ із метою забезпечення конституційного права людини і громадянина на приватну власність, вона об'єднала в такі групи: запобіжні, контрольно-наглядові, оперативно-розшукові, юрисдикційні, засоби припинення і стягнення [13, с. 8]. В.С. Сивухін розглядає забезпечення органами внутрішніх справ конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя як діяльність зі здійснення повноважень, форм і методів та шляхи удосконалення підтримання режиму непорушності названого права, його охорону і захист [14, с. 10–13]. О.В. Плахотник визначає забезпечення конституційного права громадян України на участь у референдумах як закріплену нормами міжнародного і внутрішнього національного права діяльність міжнародних і внутрішніх українських структур держави і громадянського суспільства, що спрямована на створення сприятливих умов, охорону та захист і поновлення конституційного права громадян України на участь у всеукраїнському, республіканському і місцевих референдумах із метою гарантування їх здійснення. У зміст забезпечення конституційного права, що досліджується, він включає: а) створення сприятливих умов для здійснення конституційного права громадян України брати участь у референдумах; б) охорону названого конституційного права від можливих правопорушень; в) його захист у випадку, коли є факт правопорушення; г) відновлення порушеного конституційного права громадян України брати участь у референдумах та відшкодування спричинених збитків [15]. А.Ю. Бідняжевська під забезпеченням правоохоронними органами конституційного права людини і громадянина на недоторканність житла розуміє діяльність державних і недержавних правоохоронних організацій та їх органів і посадових осіб щодо своєчасного реагування на порушення названого конституційного права, надання правової допомоги особам у процесі реалізації ними вищеназваного права, проведення профілактичної роботи щодо створення сприятливих умов для реалізації права на недоторканність житла, дотримання режиму законності під час здійснення оглядів і обшуків у житлі і іншому володінні особи, охорона і захист названого права та його відновлення і відшкодування збитків [16]. С.О. Баран під забезпеченням конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди розуміє закріплену в міжнародних документах та в Конституції України і деталізовану у поточному законодавстві України діяльність державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб щодо створення сприятливих умов для реалізації людиною і громадянином конституційного права на відшкодування (матеріальної і моральної) шкоди, охорони і захисту названого конституційного права від правопорушень та відновлення порушеного права [17, с. 16–17]. Ю.М. Ситник забезпечення конституційного права громадян України на свободу об'єднання у політичні партії визначає як закріплену нормами міжнародного і внутрішнього національного права діяльність міжнародних і внутрішніх українських структур держави і громадянського суспільства, що спрямована на створення сприятливих умов, охорону та захист і поновлення конституційного права громадян України на свободу об'єднання у політичні партії [18]. Г.В. Воробйова визначає забезпечення конституційного права особи знати свої права і обов'язки як закріплену нормами Конституції і законів України з урахуванням міжнародних стандартів діяльність державних і недержавних організацій із доведення до відома населення нормативно-правових актів, що закріплюють права й обов'язки людини і громадянина з метою їх реалізації [19].

Серед інших галузевих рівнів дослідження проблеми забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні варто розглянути адміністративно-правове, адміністративно-процесуальне, кримінально-правове, кримінально-процесуальне, цивільно-правове і цивільно-процесуальне регулювання. Адміністративно-правове та адміністративно-процесуальне забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні пов'язане з діяльністю апарату держави, виконавчо-розпорядчих органів та їх посадових і службових осіб. В.О. Боняк пропонує визначити поняття «охорона», «орган охорони правопорядку України», «основні і неосновні різновиди таких органів». На її думку, «охорона» означає вчинення дій, спрямованих на запобігання та припинення про-

типравної поведінки, відновлення порушеного права та притягнення винного до відповідальності. Важливою складовою частиною охорони є захист. Орган охорони правопорядку В.О. Боняк визначає як утворену державою, відповідно до конституційно-правових засад, структурно відокремлену, юридично оформлену частину державного апарату (колектив державних службовців), що у своєму складі, як правило, має військові підрозділи, працівники якого наділені правом застосування легального примусу (включно вогнепальної зброї), а основна та повсякденна діяльність спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення законності та правопорядку в суспільстві. Органи охорони правопорядку залежно від їх ролі у здійсненні правоохоронної функції, особливості змісту державно-владних повноважень та методів здійснення правоохорони варто поділяти на такі різновиди: 1) основні – Національну поліцію, СБУ, НАБУ, Національну гвардію України, військову службу правопорядку в ЗБУ, Управління державної охорони; 2) неосновні – підрозділи пенітенціарної служби (органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори), Державна прикордонна служба України, підрозділи Державної фіскальної служби України (податкова міліція, митні органи), прокуратура [20, с. 70, 86, 91]. В.Б. Авер'янов підкреслює, що пріоритетним напрямом адміністративної реформи в Україні є реальне забезпечення прав і свобод людини у сфері діяльності виконавчо-розпорядчих органів. Вирішення цієї проблеми покладається на функціонування адміністративної юстиції, яка є важливою формою контролю за законністю у сфері державного управління. На його думку, виконавча влада має бути спрямована не стільки на організацію управління суспільними справами з боку держави, скільки на виконання нею функцій щодо: а) створення належних умов щодо повноцінної реалізації громадянами своїх прав і свобод; б) надання населенню багатоманітних управлінських послуг; в) здійснення своєрідного «внутрішнього» контролю за виконанням управлінськими органами, їх посадовими особами покладених на них обов'язків стосовно забезпечення прав і свобод людини; г) вжиття відповідних заходів адміністративного реагування у разі оскарження громадянами рішень та дій, що порушують їх права і свободи [21, с. 283]. Правосуддя в адміністративних справах здійснюється адміністративними судами. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення (ст. 4 КАС України). Кожна особа має право в порядку, встановленому КАС України, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в адміністративному суді, до підсудності якого вона віднесена КАС України. Відмова від права на звернення до суду є недійсною. Іноземці, особи без громадянства користуються в Україні таким самим правом на судовий захист, що і громадяни України (ст. 6 КАС України) [22]. І.В. Строков підкреслює забезпечення конституційних прав і свобод людини у правоохоронній діяльності держави. Він звертається до кримінально-правового та кримінально-процесуального захисту прав і свобод осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Забезпечення прав і свобод, на його думку, в криміналістичному судочинстві можливе у кількох аспектах: а) створення умов для здійснення прав і свобод учасників кримінального процесу; б) реалізація сучасних засобів охорони від злочинних посягань у кримінальному процесі; в) розширення системи гарантій захисту прав і свобод під час здійснення кримінального судочинства [23, с. 254].

Висновки. Підбиваючи підсумки, пропонуємо такі висновки і рекомендації.

1. Забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні – це діяльність компетентних державних органів чи органів місцевого самоврядування, їх посадових або службових осіб та об'єднань громадян як суб'єктів громадянського суспільства зі створення сприятливих умов реалізації конституційних свобод, здійснення їх охорони і захисту від правопорушень, відновлення порушеного права шляхом використання матеріальних і процесуальних юридичних норм і засобів.

2. Ознаки забезпечення конституційних свобод: а) діяльність компетентних суб'єктів; б) створення сприятливих умов для реалізації конституційних свобод; в) охорона консти-

туційних свобод від правопорушень; г) захист конституційних свобод шляхом припинення правопорушення та притягнення винуватих до юридичної відповідальності; г) поновлення порушених конституційних свобод; д) використання матеріальних і процесуальних юридичних норм і засобів.

3. Реалізація пропозицій і рекомендацій дослідження сприятиме удосконаленню реалізації конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бу-сол. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Волинка К.Г. Забезпечення прав і свобод особи (поняття) / К.Г. Волинка // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.
3. Алмаші М.М. Захист прав національних меншин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / М.М. Алмаші. – К., 2004. – 19 с.
4. Рабінович П.М. Зміст прав людини та їх обсяг / П.М. Рабінович, І.М. Панкевич // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 349–350.
5. Демиденко В.О. Утвердження і забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина в діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / В.О. Демиденко. – К., 2002. – 16 с.
6. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / О.В. Домбровська. – К., 2005. – 19 с.
7. Красавчикова Л.О. Гражданско-правовая охрана личной жизни советских граждан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процес» / Л.О. Красавчикова. – Свердловск, 1979. – 19 с.
8. Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб / З.В. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1 (6). – С. 47–60.
9. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т.І. Пашук. – Львів, 2006. – 16 с.
10. Букач В.В. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні [Монографія] / В.В. Букач, А.Ю. Олійник. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 172 с.
11. Горова О.Б. Конституційні громадянські права людини в Україні і їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / О.Б. Горова. – К., 2000. – 16 с.
12. Грицкевич С.Г. Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / С.Г. Грицкевич. – К., 2002. – 24 с.
13. Івершенко Л.А. Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л.А. Івершенко. – К., 2006. – 20 с.
14. Сивухін В.С. Конституційне право на невтручання до особистого і сімейного життя людини і громадянина та його забезпечення органами внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В.С. Сивухін. – К., 2007. – 16 с.
15. Плахотнік О.В. Конституційне право громадян брати участь у всеукраїнських та місцевих референдумах і його забезпечення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О.В. Плахотнік. – К., 2011. – 20 с.

16. Бідняжевська А.Ю. Конституційне право на недоторканність житла людини і громадянина та його забезпечення правоохоронними органами в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / А.Ю. Бідняжевська. – К., 2012. – 20 с.

17. Баран С.О. Конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди та його забезпечення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / С.О. Баран. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2013. – 20 с.

18. Ситник Ю.М. Конституційне право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю.М. Ситник ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2014. – 223 с.

19. Воробйова Г.В. Конституційне право особи знати свої права і обов'язки та його забезпечення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Г.В. Воробйова. – К., 2015. – 20 с.

20. Боняк В.О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: [монографія] / В.О. Боняк. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. – 372 с.

21. Авер'янов В.Б. Забезпечення прав людини у сфері виконавчої влади / В.Б. Авер'янов // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 283–285.

22. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. / остання редакція від 22.04.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 38. – Ст. 2362.

23. Строков І.В. Забезпечення прав і свобод громадян криміналістичними засобами / І.В. Строков // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності – С. 254–255.

